

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ЕКСТРЕМІЗМУ THE CONCEPT AND ESSENCE OF EXTREMISM

Лук'янюк С.В., науковий співробітник

Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України

У статті досліджено поняття, сутність та види екстремістської діяльності. Констатовано, що законодавство України не містить визначення поняття «екстремізм», що створює суттєві проблеми для правозастосовної діяльності та породжує численні теоретичні баталії щодо цього. Також досі не укладено жодної міжнародної угоди під егідою ООН, ЄС та РЄ, у яких закріплено та роз'яснено поняття «екстремізм».

Обґрунтовано, що однією з найбільш значимих властивостей екстремізму є його спрямованість проти представників певних соціальних груп або сформованого порядку здійснення владних відносин загалом чи їх окремих елементів. Ця властивість ґрунтується на почутті незадоволеності наявним станом речей, відчутті соціальної депривації або фрустрації. Почуття незадоволеності виступає мотивом (причинною базою) екстремістської свідомості, яка є рушійною силою екстремістської діяльності. При цьому основними ознаками екстремістської свідомості є наявність спонукального елемента безпосередньої дії та ідеологічна обґрунтованість втілення ідеї в практику.

З огляду на представлені у наукових дослідженнях ознаки екстремізму, які називаються дослідниками основними, запропоновано таке його визначення: екстремізм – це усвідомлена й ідеологічно обґрунтована девіантна поведінка, спрямована на повне або часткове заперечення сформованого суспільного устрою, а також заклики до вчинення таких дій.

Робиться висновок, що екстремізм – це комплексне, багаторівневе та неоднорідне явище, витоки якого лежать головним чином у соціально-психологічній сфері, а довготривалі наслідки проявляються у сфері політичній. Поширення екстремістських прагнень безпосередньо пов'язано з несприятливою соціально-економічною ситуацією, неефективністю легалізованих форм політичної боротьби, відсутністю в суспільстві соціальної мобільності та сильним майновим розшаруванням. Тенденцією останнього часу є посилене використання різними політичними силами соціальних прошарків, більшою мірою заражених екстремістськими ідеями. Ці групи є соціальною базою радикальних політичних течій, терористичних організацій, кримінальних мереж, а також активно використовуються у внутрішньополітичній боротьбі.

Ключові слова: екстремізм, причини екстремізму, екстремістська поведінка, екстремістська ідеологія.

The article explores the concept, essence and types of extremist activities. It is stated that the legislation of Ukraine does not contain a definition of "extremism", which creates significant problems for law enforcement and generates numerous theoretical battles in this regard. Similarly, no international agreement has been concluded so far under the auspices of the UN, the EU and the CoE, which enshrines and clarifies the concept of "extremism".

It is substantiated that one of the most significant power of extremism is its orientation against representatives of certain social groups or formed by the decision of power relations as a whole with their separate elements. This power is based on a feeling of dissatisfaction with the current state of decisions, on a sense of social deprivation or frustration. Feelings of dissatisfaction are the motive (cause) of the basic extremist consciousness, which is the driving force of extremist activity. In addition, the main features of extremist consciousness are the motivating element of internal action and the ideological validity of the identification of ideas in practice.

Given the signs of extremism presented in scientific research, which researchers call the main ones, the following concept is proposed: extremism is a conscious and ideologically justified deviant behavior aimed at complete or partial denial of the existing social system, as well as calls to commit such actions.

It is concluded that extremism is a complex, multilevel and heterogeneous phenomenon, the origins of which lie mainly in the socio-psychological sphere, and long-term consequences manifest themselves in the political sphere. The spread of extremist aspirations is directly related to the unfavorable socio-economic situation, the inefficiency of legalized forms of political struggle, the lack of social mobility in society and strong property stratification. A recent trend is the increased use by various political forces of social strata, more infected with extremist ideas. These groups are the social base of radical political currents, terrorist organizations, criminal networks, and are actively used in domestic political struggle.

Key words: extremism, causes of extremism, extremist behavior, extremist ideology.

Постановка проблеми. Проблема екстремізму останнім часом є однією з найбільш актуальних і для світової спільноти загалом, і для України зокрема, що пов'язано насамперед із зростанням політичної активності різних громадських організацій, об'єднань і груп. Причому спектр цієї активності досить широкий і проявляється як у політичному хуліганстві (образі представників влади, несанкціоноване проведення мітингів, блокування роботи судів, пікети, нанесення написів образливого політичного характеру тощо), так і в політичних вбивствах, захопленні заручників, діяльності різних терористичних організацій.

Особливостями сучасного екстремізму є зростання масштабності, що сприяє нарощуванню потенціалу та перетворенню екстремістських угруповань у впливові структури політичного життя; посилення жорстокості і безоглядності дій екстремістів; різноманіття форм діяльності; прагнення домогтися суспільного резонансу, залучення населення. Розширюється інформаційна, тактико-стратегічна, фінансова, ідеологічна, психологічна, ресурсна взаємопов'язаність екстремістських угруповань і груп в окремих країнах і міжнародному масштабі.

Основа для поширення різних проявів політичного екстремізму становлять стійкі кризові явища в соціально-економічній і політичній сферах, глибокі економічні, соціальні, національні та релігійні суперечності, політична нестабіль-

ність, відсутність у суспільстві згуртованості. Всі ці явища характерні і для розвитку сучасного українського суспільства. Таким чином, переводячи соціальні, політичні, релігійні, національні та етнічні питання в політичну площину, використовуючи їх як інструмент (засіб) для розпалювання конфліктів, екстремізм створює реальну загрозу безпеці української держави і суспільства. Водночас екстремізм – це явище міжнародного масштабу, яке, не помічаючи державних кордонів і підтримуване системою організаційних зв'язків, становить особливу небезпеку для мирного співробітництва різних держав, міжнародних контактів і відносин.

Неоднозначність політичних, ідеологічних, національних, релігійних та інших соціальних процесів, що відбуваються в Україні, вимагає їх глибокого теоретико-методологічного осмислення та надає дослідженню проблеми екстремізму особливої актуальності, адже ефективність протидії тому чи іншому негативному соціальному явищу значною мірою залежить від правильного розуміння його сутності. З'ясування сутності екстремізму є надзвичайно важливим як у теоретичному, так і в практичному значенні, а також визначальним під час вирішення будь-яких питань протидії цьому негативному явищу, оскільки від правильного його розуміння залежать формування стратегії і тактики такої діяльності, постановка її цілей, визначення засобів їх досягнення тощо [1, с. 143].

Мета статті полягає в розкритті поняття, сутності та видів екстремістської діяльності.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Серед українських науковців, які присвятили свої праці аналізу сутності екстремізму, варто назвати таких, як А.Ю. Бабій, Ю.В. Безсусідня, А.М. Благодарний, В.І. Бояров, В.Д. Гожій, Д.В. Дорохін, Ю.Б. Ірха, В.П. Климчук, В.В. Колосков, В.Н. Кубальський, С.С. Кучерина, С.Я. Лихова, В.В. Майоров, Т.І. Нагаєва, А.В. Носач, Д.О. Олейніков, В.Л. Ортинський, Б.М. Петренко, А.С. Політова, Д.С. Савочкін, Є.Д. Скулиш, М.П. Стрельбицький, В.І. Тимошенко, А.О. Тодосієнок, В.Л. Тиква, Е.В. Федосова та О.А. Чуваков. Незважаючи на численні публікації, присвячені різноманітним аспектам феномена екстремізму, єдиного підходу до розуміння екстремізму та його належного наукового осмислення серед учених поки що не має.

Виклад основного матеріалу. Законодавство України не містить визначення поняття «екстремізм», що створює суттєві проблеми для правозастосовної діяльності та породжує численні теоретичні баталії щодо цього. Водночас слід зазначити, що у 2011 році була спроба нормативно визначити це поняття у проекті Закону України «Про протидію екстремізму». Так, у статті 1 цього проекту під екстремізмом пропонувалось розуміти діяльність фізичної особи або (та) юридичної особи, або (та) об'єднання громадян чи їхні публічні заклики або (та) підбурювання, які спрямовані на насильницьке захоплення влади чи незаконне втручання в діяльність органів влади, посягання на основи конституційного ладу та національної безпеки, порушення прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, яка є наслідком несприйняття правових норм чи інших правил поведінки (соціальних норм) [2].

Проте таке визначення було піддано аргументованій критиці у висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на цей законопроект. Згідно з цим висновком, це поняття є занадто широким, адже «без конкретизації неможливо зрозуміти, які саме види порушень мають бути додатково передбачені положеннями проекту. У свою чергу, поширення поняття екстремізму на діяльність осіб, які не сприймають «соціальні» норми, взагалі є помилковим і не може бути предметом серйозного розгляду та обговорення, адже під соціальними нормами (які поділяються на моральні, правові, релігійні, корпоративні, сімейні, естетичні, звичаї, традиції тощо) розуміють систему правил, які поділяються членами певної соціальної групи і є основою для їх соціальної поведінки. Таким чином, за змістом законопроекту до екстремістів можна буде віднести порушників будь-яких правових та інших соціальних норм, у тому числі сімейних та моральних норм. Таке надто широке тлумачення поняття екстремізму, під яке можна за бажання «підвести» будь-яку людину без винятку, не може вважатись прийнятним, оскільки створює суттєву загрозу правам і свободам людини і громадянина» [2]. З огляду на викладене та інші зауваження запропоновані новачі були відхилені.

Також досі не укладено жодної міжнародної угоди під егідою ООН, ЄС та РЕ, у яких закріплено та роз'яснено поняття «екстремізм». Єдиним міжнародним актом, який містить тлумачення цього поняття, є Шанхайська конвенція про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом від 15 червня 2001 року. Натомість Україна не є учасником цієї угоди та членом Шанхайської організації співробітництва, під егідою якої її укладено. Зокрема, у статті 1 цієї Конвенції зазначено, що екстремізм – це будь-яке діяння, спрямоване на насильницьке захоплення влади або насильницьке утримання влади, а також на насильницьку зміну конституційного ладу держави; насильницьке посягання на громадську безпеку, у тому числі організація у вищезазначених цілях незаконних збройних формувань або участь у них [3]. Як бачимо, під час формулювання поняття «екстремізм» застосовано так званий переліковий метод, тобто

перерахування конкретних діянь, які утворюють поняття «екстремізм». Проте такий підхід суттєво звужує зміст цього поняття, оскільки він зводиться лише до переліку окремих кримінально-правових проявів екстремізму. При цьому за його межами залишаються інші форми екстремістських проявів та не розкривається соціальна сутність цього суспільно небезпечного явища, яка включає в себе не тільки протиправну діяльність.

Певний інтерес для розуміння сутності екстремізму мають його визначення в енциклопедичних виданнях. Так, українська радянська енциклопедія характеризує це явище як схильність до крайніх поглядів і дій, переважно в ідеології та політиці [4, с. 245]. Майже подібне до цього визначення надається у вітчизняному Політологічному енциклопедичному словнику, де зазначено, що «екстремізм – це прихильність в ідеології та політиці до крайніх поглядів і засобів у досягненні певних цілей. Екстремізм виступає проти існуючих громадських структур та інститутів, намагаючись підірвати їх стабільність, розхитати та ліквідувати їх заради своїх цілей (як правило, силовими засобами). Для цього екстремістські організації та рухи широко використовують палкі гасла і заклики, відверту демагогію, організовують і провокують заворушення, терористичні акції, застосовують методи партизанської війни» [5, с. 181]. У Великому енциклопедичному словнику під екстремізмом пропонується розуміти прихильність до крайніх, радикальних поглядів та ідей, досягнення яких здійснюється з використанням нелегітимних, насильницьких засобів і методів [6, с. 1395].

Провівши аналіз цих визначень, В.В. Бірюков справедливо зауважив, що під поглядами у цьому разі можна розуміти ідеологію, ідейні переконання, які не завжди пов'язані з будь-якими практичними, тим більше протиправними діяннями [7, с. 35]. Варто виходити з того, що з точки зору права сама по собі прихильність до крайніх поглядів та заходів, відданість реакційним політичним, релігійним та іншим теоріям, вченням та переконанням не може визнаватися злочином. Натомість заходи, як зазначає цей науковець, передбачають вчинення будь-яких конкретних дій, в тому числі насильницьких, спрямованих на повалення конституційного ладу або дестабілізацію ситуації в країні [7, с. 35].

Ознака крайності поглядів, ідей, способів і методів досягнення поставлених цілей є важливою для розуміння сутності екстремізму. Проте вона є надто широкою та загальною для використання як єдиного критерія для віднесення тих чи інших дій до екстремістських.

На наше переконання, однією з найбільш значимих властивостей екстремізму є його спрямованість проти представників певних соціальних груп або сформованого порядку здійснення владних відносин загалом чи їх окремих елементів. Ця властивість ґрунтується на почутті незадоволеності наявним станом речей, відчутті соціальної депривації або фрустрації. Почуття незадоволеності виступає мотивом (причинною базою) екстремістської свідомості, яка є рушійною силою екстремістської діяльності.

Основною ознакою екстремістської свідомості є наявність спонукального елемента безпосередньої дії та ідеологічна обґрунтованість втілення ідей в практику. Водночас прийняття індивідом екстремістської ідеології не може класифікуватися законодавством як екстремізм. У цьому міститься розбіжність між вузьким юридичним підходом до розуміння екстремізму та широким загальнонауковим способом визначення цього феномена. Такі соціальні дисципліни, як соціологія й політологія, досліджують екстремізм на його ідеологічному й мотиваційному рівнях незалежно від факту здійснення дії. Це означає, що в полі зору соціальних наук опиняються самі ідеологічні побудови, ціннісні орієнтації, поведінкові настанови.

Так, у рамках політології дослідження екстремізму зосереджується на вивченні процесів виникнення та розвитку

політичних партій, що є прихильниками радикальних ідеологій. Одні політологи пов'язують екстремізм з фундаменталізмом і радикалізмом, інші розглядають його як своєрідний спосіб вирішення соціальних конфліктів, треті – як крайню форму політичної боротьби.

У соціології екстремізм розглядається як деструктивна тенденція, яка є перешкодою для модернізації суспільства; прихильність до крайніх поглядів і заходів, що виявляється у відповідній соціальній поведінці, у всіх сферах людської активності, зокрема в міжособистісному спілкуванні, взаєминах, у ставленні до природи, політики; не просто зневага до суспільних норм, правил, законів, а крайній ступінь нехтування [8, с. 11].

На протигагу цим наукам, адміністративне й кримінальне право зарубіжних країн розглядає прояви екстремізму тільки як протиправну діяльність, якій притаманні такі зовнішні та внутрішні ознаки:

- насильство як безпосередня фізична дія або заклики до його здійснення;

- пропаганда ідей повного або часткового заперечення сформованого суспільного устрою (такі його аспекти, як порядок здійснення владних відносин або основні права людини);

- протиправність дій;

- наявність у суб'єкта мотивації, усвідомлений характер дій, їх раціональна обґрунтованість.

Мотивами, що спонукають до таких дій, є такі:

- соціально-економічні кризи;

- деформація політичних структур;

- падіння життєвого рівня значної частини населення;

- придушення владою інакомислення й опозиції;

- національний гніт, амбіції лідерів політичних партій і релігійних груп, що прагнуть прискорити реалізацію висунутих ними завдань.

З огляду на представлені у наукових дослідженнях ознаки екстремізму, які називаються дослідниками основними, пропонуємо таке його визначення: екстремізм – це усвідомлена й ідеологічно обґрунтована девіантна поведінка, спрямована на повне або часткове заперечення сформованого суспільного устрою, а також заклики до вчинення таких дій.

З огляду на різні критерії оцінки екстремізму у науковій літературі виокремлюються такі його види:

1) за спрямованістю:

- економічний (встановлення однієї форми власності, усунення конкурентів тощо);

- політичний (усунення владних структур, зміна державного ладу);

- націоналістичний (заперечення інтересів і прав інших націй);

- релігійний (нетерпимість до інших конфесій);

- екологічний (ліквідація екологічно небезпечної промисловості; протидія природоохоронній політиці);

- духовний (ізоляціонізм, заперечення досягнень інших культур);

2) за масштабністю дій:

- внутрішньодержавний (репресії проти власного народу);

- міждержавний (нав'язування своїх норм і принципів у світовому масштабі);

3) за суб'єктом здійснення:

- державний (владні структури);

- опозиційний (антирежимні угруповання).

Різновидам екстремізму притаманні загальні риси, такі як насильство або його загроза, зазвичай збройне; одномірність, односторонність у сприйнятті суспільних проблем, пошуку шляхів їх вирішення; фанатизм, одержимість у прагненні нав'язати свої принципи, погляди опонентам; бездумне беззаперечне виконання будь-яких наказів, інструкцій; опора на почуття, інстинкти, забобони, а не

на розум; нездатність до толерантності, компромісів або ігнорування їх.

Екстремізм замикається з крайнім радикалізмом, тероризмом, нігілізмом, тому сьогодні найнебезпечнішим є екстремізм у політичній сфері. Протягом багатьох років він розглядався у двох проявах, а саме лівому і правому.

Донедавна лівий екстремізм спирався на ідеї марксизму-ленізму, а сьогодні – анархізму й лівого радикалізму. Криза комуністичних партій і комуністичної ідеології після розпаду СРСР не привела до зникнення в розвинутій частині світу антисистемних настроїв лівого толку. Екстремісти називають себе виразниками інтересів мас, що працюють, захисниками всіх знедолених, незаможних. Об'єктами їхньої критики виступають капіталізм, імперіалізм, плутократія, корпоративна держава, глобалізм, соціальна нерівність, придушення особистості, відчуження й експлуатація, бюрократизація суспільства, «забуття інтересів» класової боротьби традиційно лівими партіями та їхній конформізм щодо правлячих класів буржуазного суспільства. Прибічниками цих ідей виступають різноманітні й численні троцькістські, маоїстські, геваристські, анархістські й інші екстремістські угруповання, що складають основний кадровий резерв лівого тероризму. При цьому для ідеологів і лідерів ісламського тероризму характерні певні інтелектуальні й концептуальні запозичення поглядів і настанов «нових лівих» теоретиків.

Незважаючи на те, що радикальний екстремізм є ідейно-практичною базою як для терористів, так і для революціонерів, розрізнити їх досить просто. Як зазначає Е. Гідденс, зрозуміти, що таке тероризм, можна тільки на тлі відносного внутрішнього спокою, що панує в сучасних державах, а усвідомити зміст революції можливо тільки на тлі істотного порушення рівноваги в суспільстві й пов'язаного з ним похвалення колективної насильницької діяльності мас. Терорист у такому розумінні – це псевдореволюціонер [9, с. 350].

Крім того, різниця полягає в тому, що революціонером людина стає під впливом сформованих реальних конкретно-історичних умов, а їх зміна не виключає повернення особи до мирного життя. Терорист – це солдат, вояцька діяльність для якого є способом життя.

Праві екстремісти, до яких належать нефашистські, ультраправі, націоналістичні, расистські та інші рухи, організації й партії, критикують сучасний світопорядок із украй консервативних позицій через «відсутність порядку», «панування плутократії», «засилля євреїв» (негрів, національних меншин, інородців тощо). Донедавна правих екстремістів таємно або явно підтримували уряди низки країн Латинської Америки та Європи.

Лівих і правих екстремістів поєднує прагнення до дестабілізації у світі, ліквідації наявних державних структур і, як наслідок, прагнення до встановлення силовими методами нового світопорядку антидемократичного, тоталітарного типу.

Екстремізм у духовній сфері проявляється в культурному ізоляціонізмі, зневажливому ставленні до досягнень культури інших народів, яке виходить за рамки традиційних уявлень про моральне й допустиме з етичної та естетичної точок зору.

В основі духовного екстремізму лежить демонстративна зневага до сформованих норм і правил культурної взаємодії, украй неповажене ставлення до світових традицій і здорового глузду. Духовний екстремізм проявляється також у примусовому, насильницькому нав'язуванні окремій людині й суспільству загалом визначених екстремістами соціальних, релігійних, етнічних, етичних і естетичних стандартів та цінностей, у спробах прищепити неприйнятні люду цінності та ідеї.

Причинами духовного екстремізму є насамперед економічна нестабільність, низький рівень життя населення, корупція, нездатність влади швидко змінити ситуацію на

краще. І.Н. Сенін вважає, що його вибух обумовлений корінною ломкою стереотипів поведінки, що складаються століттями й освітлені культурою [10, с.79].

Говорячи про стереотипи поведінки, маємо врахувати наявність у суспільстві двох типів культур, які умовно можна позначити як традиційний, заснований на звичаї, і раціоналістичний, заснований на нормі, що встановлена та охороняється державою. Кожному з них відповідає певний тип свідомості, а саме міфологічний і раціональний. Традиційна культура ґрунтується на причинно-наслідкових зв'язках із життям і є основою колективного пізнання. Раціональна культура пов'язана з розвитком індивідуальної свідомості й дає безліч зразків поведінки, розробляючи весь спектр її можливостей стосовно норми.

Зміна стереотипів веде до того, що значення усталених норм, закону в суспільному житті різко зменшується. Люди змушені пізнавати життя наново й зсередини, розраховуючи лише на самих себе й своє цілісне сприйняття світу. Формується програма зміни основної системоутворюючої ознаки особистості. Так, прагнення до стабільності, фіксованості становища поступається руху, зміні, динаміці цілісності світосприйняття.

Висновки. Екстремізм – це комплексне, багаторівневе та неоднорідне явище, витoki якого лежать головним чином у соціально-психологічній сфері, а довготривалі наслідки проявляються у сфері політичній. Поширення екстремістських прагнень безпосередньо пов'язане з несприятливою соціально-економічною ситуацією, неефективністю

легалізованих форм політичної боротьби, відсутністю в суспільстві соціальної мобільності і сильним майновим розшаруванням. Тенденцією останнього часу є посилене використання різними політичними силами соціальних прошарків, більшою мірою заражених екстремістськими ідеями. Ці групи є соціальною базою радикальних політичних течій, терористичних організацій, кримінальних мереж, а також активно використовуються у внутрішньополітичній боротьбі. Можна впевнено констатувати пряму залежність, яка існує між масштабом поширення екстремістських ідей в державі та її загальною політичною стабільністю.

Загалом для того, щоб обмежити екстремістські настрої в суспільстві, варто ліквідувати або обмежити суспільні й індивідуальні умови, що стимулюють їхню появу та існування.

Зокрема, політичними умовами росту екстремістських настроїв є криза влади, що проявляється як у підвищенні агресивності влади стосовно інакомислення, так і в нездатності послідовно й професійно забезпечити порядок і стабільність у суспільстві. Відсутність або слабкість влади призводить до того, що люди все менше вірять у чинність Закону й усе більше покладаються на закон Сили.

Економічні умови росту екстремізму визначаються економічною кризою в країні, зниженням життєвого рівня населення, зупинкою підприємств тощо.

Соціальні умови пов'язані зі зростанням соціального розшарування суспільства, появою людей, що не бажать або не здатні прогнати себе й свою родину.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабій А.Ю. Поняття, ознаки та сутність екстремізму. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. Вип. 4. С. 143–153.
2. Про протидію екстремізму : проект Закону України від 15 вересня 2011 року № 9156. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=41152 (дата звернення: 05.06.2021).
3. О борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом : Шанхайская конвенция от 14 июня 2001 года. URL: <http://ecrats.org/upload/iblock/2e5/1.pdf> (дата звернення: 05.06.2021).
4. Українська радянська енциклопедія : в 19 т. Київ : Головна редакція УРЕ, 1979. Т. 3. 856 с.
5. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. 2-ге вид., доп. і перероб. Київ : Генеза, 2004. 736 с.
6. Большой энциклопедический словарь. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Большая Российская энциклопедия, 1998. 1456 с.
7. Бирюков В.В. Еще раз об экстремизме. *Адвокат*. 2006. № 12. С. 66–71.
8. Молодежный экстремизм / под ред. А.А. Козлова. Санкт-Петербург : Издательство СПбГУ, 1996. 498 с.
9. Гидденс Е. Социология. Москва, 1999. 704 с.
10. Сенін І.Н. Екстремізм: поняття і види. *Інноваційне образання і економіка*. 2008. № 2 (13). С. 78–81.